

TRAGANJE ZA „IZVORIMA“ RELIGIJE

Prvobitno otkrovenje

Jedna francuska poslovice kaže: »Samo su detalji zaista značajni«. (*Il n'y a que les détails qui comptent.*) Ne tvrdim da je ovo uvek tačno, ali se u istoriji kulture događa da detalji neočekivano prosvetle stvari. Posmatrajmo početak italijanskog humanizma u Firenci. Opšte poznato je da je Marsilio Fičino osnovao novo-platonsku akademiju i preveo na latinski Platonove *Dijaloge*, kao i neka neoplatonska dela i komentare. Postoji, međutim, jedan detalj koji obično izmiče našoj pažnji: Kozimo Mediči je poverio Fičinu da prevede Platonove i Plotinove rukopise, koje je ovaj državnik sakupljao tokom mnogih godina. Ali oko 1460. godine Kozimo je kupio rukopis dela koje je kasnije nazvano *Corpus Hermeticum* i zatražio je od Fičina da ga smesta prevede na latinski. U to vreme, Fičino još nije započeo svoj prevod Platona; on je, i pored toga, odložio *Dijaloge* i užurbano prionuo na prevođenje *Poimandresa* i drugih hermetičkih traktata, tako da je uspeo da ih završi za nekoliko meseci. Godinu dana pre Kozimove smrti, 1463. godine, ovi prevodi su bili dovršeni. *Corpus Hermeticum* je tako bio prvi grčki tekst koji je Marsilio Fičino preveo i objavio. Tek posle toga je počeo sa radom na prevođenju Platona.¹⁾

Ovaj detalj je značajan. On osvetljava jedan aspekt italijanske renesanse koji istoričari prethodne generacije nisu poznavali, ili su ga zapostavljali. I Kozimo i Fičino su bili uzbuđeni nalaženjem prvobitnog otkrovenja, to jest onog otkrovenja koje je bilo izloženo u hermetičkim spisima. A oni naravno, nisu imali razloga da sumnjaju u egipatsko, to jest najstarije dostup-

¹⁾ Frances A. Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, Chicago, 1964.

no otkrovenje, koje je prethodilo Mojsijevom i inspirisalo Pitagoru i Platona, kao i persijske mage.

Premda je veličao svetost i verodostojnost hermetičkih spisa, Fičino sebi nije prebacivao (a to nije ni mogao) da nije dobar hrišćanin. Već u drugom veku hrišćanski apologeta Laktancijus je smatrao Hermesa Trismegistosa božanski nadahnutim mudracem; prema njegovom tumačenju; rođenjem Isusa Hrista ispunila su se neka hermetička proročanstva. Marsilio Fičino je potvrdio ovo slaganje hermetizma i hermetičke magije, s jedne strane, i hrišćanstva, s druge. Ništa manje iskren nije bio Piko dela Mirandola, koji je smatrao da *magija* i *kabala* potvrđuju Hristovu božansku prirodu. Papa Aleksandar VI naložio je da se u Vatikanu naslika grupa fresaka sa egipatskim, odnosno hermetičkim slikama i simbolima! On to nije učinio iz estetskih ili dekorativnih razloga: želeo je time da pokaže da uzima u zaštitu uzvišenu i okultnu egipatsku tradiciju.

Jedno takvo ekstravagantno zanimanje za hermetizam veoma je značajno. Ono odaje čežnju renesansnog čoveka za prvobitnim otkrovenjem koje bi moglo da obuhvati ne samo Mojsija i *kabalu*, već isto tako i Platona i, pre svega, misteriozne religije Egipta i Persije. Ono takođe otkriva duboko nezadovoljstvo srednjovekovnom teologijom i srednjovekovnim shvatanjem čoveka i sveta; to je jedna reakcija na ono što bismo mogli nazvati »provincijalnim«, odnosno čisto *zapadnim* hrišćanstvom; čežnja za univerzalnim, nadistorijskim, »mitskim« religijama. Egipat i hermetizam, to jest egipatska magija, zaokupljali su tokom gotovo dva veka nebrojene teologe i filozofe, vernike, kao i nevernike, ili krypto-ateiste. Ako je Đordano Bruno sa očuševljenjem pozdravio Kopernikova otkrića, bilo je to zato što je mislio da heliocentrično učenje ima duboko religiozno i magijsko značenje. Za vreme svog boravka u Engleskoj Đordano Bruno je prorekao da je povratak magijske religije starih Egipćana, kakav je opisan u *Asklepiusu*, neminovan. Bruno se osećao superiornim u odnosu na Kopernika, jer dok je ovaj razumeo sopstvenu teoriju kao matematičar, Bruno je mogao da protumači njegov dijagram kao hijeroglif božanskih misterija.

Bilo bi zaista uzbudljivo pratiti istoriju religijskog i kulturnog mita »prvobitnog hermetičkog otkrovenja« sve do 1614, kada ga je uništio učeni proučavalac Grčke Isak Kasaubon. Detaljna istorija ovog pre-modernog mita skrenula bi nas sa našeg predmeta. Dovoljno je reći da je Isak Kasaubon na čisto filološkim osnovama dokazao da *Corpus Hermeticum* nikako ne predstavlja prvobitno otkrovenje, već je to

zbirka prilično kasnih tekstova — ne starijih od drugog ili trećeg veka pre naše ere — u kojoj se odražava helenističko-hrišćanski sinkretizam.

Uspon i pad ovog ekstravagantnog verovanja u prvobitno otkrovenje, koje je pismeno prenelo nekoliko traktata, simptomatičan je; može se čak reći da anticipira zbivanja u naredna tri veka. U stvari, traženje pre-mojsijevskog otkrovenja predodredilo je i kasnije pratilo niz kriza koje su potresale zapadno hrišćanstvo, da bi konačno ustupilo mesto naturalističkim i pozitivističkim ideologijama devetnaestog veka. Intenzivno i kontinuirano interesovanje za »egiptijanizam« i druge »istočnjačke misterije« nije za vreme renesanse podstaklo ono što se danas naziva »uporednim religijama«. Naprotiv, direktne posledice Fičinove, Pikove, Brunove i Kampaneline težnje za hermetičkim znanjem bile su različite naturalističke filozofije i trijumf matematičkih i fizičkih nauka. Ove nove nauke i filozofije nisu smatrale hrišćanstvo jedinom otkrivenom religijom — ako je ono uopšte i bilo »otkrivena« religija. Konačno, u devetnaestom veku se javlja uverenje da su hrišćanstvo i sve druge poznate religije ne samo neosnovane, već i opasne po kulturu, jer obično ometaju napredak nauke. U krugu obrazovanih ljudi postojala je saglasnost u tome da su filozofi dokazali nemogućnost demonstracije božje egzistencije; tvrdilo se, štaviše, da nauke dokazuju da je čovek sačinjen samo od materije, to jest da ne postoji nikakva »duša«, duhovni entitet koji je nezavisan od tela i koji ga nadživljava.

Počeci komparativnih religija

Značajno je da se pomene da komparativne religije nastaju sredinom devetnaestog veka, na samom vrhuncu materijalističke i pozitivističke propagande. Ogist Kont je objavio *Catehisme positiviste* 1852, a *Systeme de politique positive* između 1855. i 1858. Ludvig Bihner je objavio svoje delo *Kraft und Stoffe* 1855. godine. On je pokušao da dokaže da je priroda lišena svrhovitosti, da je život rezultat spontanog generisanja i da su duša i duh organske funkcije. Bihner je, štaviše, tvrdio da je duh rezultat svih sila koje su ujedinjene u mozgu i da je ono što nazivamo »dušom« najverovatnije dejstvo »nervnog elektriciteta«. Sledeće godine, 1856, Maks Miler je objavio *Esej o komparativnoj mitologiji* koji se može smatrati prvim značajnim delom u oblasti uporednih religija. Tri godine kasnije pojavilo se Darwinovo *Poreklo vrsta*, a 1862. Herbert Spenser je dovršio svoje *Prve principe*. Tu je Spenser pokušao

da objasni evoluciju sveta pomoću tajanstvene promene u stanju prvobitne materije, od stanja neodređene homogenosti ka određenoj heterogenosti.

Za ove nove hipoteze, otkrića i teorije učeni svet se strasno zainteresovao, te su brzo postale veoma popularne. Jedan od bestelera epohe bila je knjiga Ernsta Hekela *Natürliche Schöpfungsgeschichte*. Ona je objavljena 1868, a doživela je više od dvadeset izdanja pre kraja veka i bila je prevedena na desetak jezika. Mora se priznati da Hekel nije bio ni kompetentan filozof, ni originalan mislilac. Inspirisan Darwinom, on je mislio da teorija evolucije predstavlja kraljevski put ka mehanicističkoj koncepciji prirode. Prema Hekelu, teorija evolucije je učinila zastarelima teološka i teleološka objašnjenja i istim udarcem je učinila lako razumljivim poreklo organizma isključivo pomoću prirodnih nauka.

Dok je Hekelova knjiga furiozno doštampavana i prevedena, i dok je Herbert Spenser elaborirao svoj *Sistem sintetičke filozofije* (1860—96), ubrzano je napredovala nova disciplina — »istorija religije«. U *Predavanjima iz nauke o jeziku* (druga serija, 1864) Maks Miler je izneo teoriju o solarnoj mitologiji među Arijcima, koja se temeljila na uverenju da su se mitovi rodili iz »bolesti jezika«. Godine 1871. Edvard Barnet Tejlor je objavio svoju knjigu *Primitivna kultura*, briljantan pokušaj da se rekonstruiše poreklo i evolucija religijskog iskustva i religijskih verovanja. Tejlor je poistovetio prvi stupanj religije sa onim što je nazvao animizmom — sa verom da je priroda oduhovljena, to jest da ima dušu. Iz animizma se razvio politeizam, a politeizam je konačno ustupio mesto monoteizmu.

Ne nameravam da dozivam u pamćenje sve značajne datume u istoriji naučnog istraživanja religije u toku druge polovine devetnaestog veka. Zastanimo za trenutak i ispitajmo značenje ove sinhronosti između materijalističkih ideologija s jedne strane, i rastućeg interesovanja za orijentalne i drevne forme religije, s druge. Može se reći da pomno traganje za izvorima života i duha, opčinjenost »tajnama prirode«, neodložna potreba da se prodre u unutrašnje strukture materije i da se one odgonetnu — da sve ove težnje i stremljenja označavaju jednu vrstu nostalgije za prvobitnom, izvornom, univerzalnom kolevkom života. Materija, supstancija, predstavlja apsolutni izvor, početak svih stvari: Kosmosa, Života, Duha. Postoji neodoljiva želja da se duboko pronikne u vreme i prostor, da se dosegnu granice i počeci vidljivog sveta i, naročito, da se otkrije krajnja osnova supstancije i početno stanje žive ma-

terije.³⁾ Sa izvesne tačke gledišta, tvrđenje da je ljudska duša u krajnjoj liniji proizvod materije ne znači nužno jednosmerno tvrđenje. Istina je da se ljudska duša iz te perspektive ne posmatra kao božje delo; ali ako se pomirimo s tim da bog ne postoji, prilično je utešno otkriti da je duša rezultat čudesno duge i komplikovane evolucije i da vodi poreklo iz najstarije kosmičke realnosti — fiziko-hemijske materije. Za naučnike i nauči sklonu inteligenciju druge polovine devetnaestog veka, materija nije samo rešila sve probleme, već je gotovo svela budućnost čovečanstva na kontinuiran, nedramatičan, zamoran progres. Pomoću nauke će ljudi upoznavati materiju sve bolje i gospodariti njom sve potpunije. Tom progresivnom usavršavanju neće biti kraja. Ovo oduševljeno poverenje u nauku, naučno obrazovanje i industriju ukazuje na jednu vrstu religijskog mesijanskog optimizma: čovek će na kraju biti slobodan, bogat, srećan i moćan.

Materijalizam, spiritizam, teozofija

Optimizam se savršeno slagao sa materijalizmom, pozitivizmom i verom u neograničenu evoluciju. Na to ne ukazuje samo knjiga *L'Avenir de la science* koju je E. Renan napisao sredinom veka, već i neki značajni paraleligijski pokreti s kraja devetnaestog veka, na primer takozvani spiritizam (ili spiritualizam). Taj pokret je počeo 1848. u Hajdsvilu (Njujork). Članovi porodice Džona D. Foksa čuli su niz tajanstvenih otkućaja koji su — tako je izgledalo — imali inteligentnog uzročnika.

Jedna ćerka je predložila šifru: tri otkućaja za »da«, jedan za »ne«, dva za »neodređeno« i tako je uspostavljena komunikacija sa onim što se prikazivalo kao duh. Tri sestre Foks postale su prvi medijumi, a praksa sedenja u »krugovima« (održavanje *seansi*) radi saobraćanja sa »duhovima« koji su odgovarali kucanjem, dramanjem stola, ili drugim sličnim znacima, brzo se raširilo po celom svetu.

³⁾ Dodajmo još da zaokupljenost *apsolutnim izvorom*, početkom svih stvari, karakteriše svest koju možemo nazvati arhaiskom. Kao što smo u mnogim svojim prethodnim radovima pokazali, kosmogonijski mit ima glavnu ulogu u drevnim religijama, a razlog je sledeći: pošto se odnosi na postanak sveta, on otkriva kako je postala stvarnost (samo »biće«) (vidi: *Eliade, Myth and Reality*, Njujork, 1963; vidi takode peto poglavlje ove knjige). Prve sistematske kosmogonije i kosmologije bile su u izvesnom smislu »ontogenije« (vidi *Myth and Reality*«, str. 111. i dalje). Sa izvesne tačke gledišta, nema prekida kontinuiteta između arhaiskog duha i naučnih ideologija devetnaestog veka. I Frojd koristi pojam »apsolutnog početka« kada objašnjava specifičnost ljudskog položaja, s tim što kod njega »prvobitno« gubi svoju kosmičku dimenziju i svedeno je na »lični *primordium*«, to jest najranije detinjstvo (vidi *ibid.*«, str. 77. i dalje; vidi takode 49. str. ove knjige).

Spiritistički fenomen poznat je od starih vremena; razne kulture i religije različito su ga tumačile. Ali, u novijem spiritizmu se javlja jedan značajan novi element — materijalističko stanovište. Pre svega, sada postoje »pozitivni dokazi« za egzistenciju duše, ili tačnije za posmrtnu egzistenciju duše: kucanje, pomeranje stola i, malo kasnije, takozvane materijalizacije. Zapadni svet je bio zaokupljen problemom nadživljavanja i besmrtnosti duše još od Pitagore, Empedokla i Platona. Ali to je bio filozofski ili teološki problem. Sada, u naučnoj i pozitivističkoj eri, besmrtnost duše je dovedena u vezu sa uspehom eksperimenta: da bi se »naučno« dokazala moraju se navesti »stvarni«, odnosno fizički dokazi. Kasnije su stvorene laboratorije i komplikovana oprema da bi se ispitala svedočanstva o nadživljavanju duše. U gotovo svim parapsihološkim istraživanjima može se prepoznati pozitivistički optimizam: uvek postoji nada da će posmrtna egzistencija duše jednog dana biti naučno dokazana.

Isto toliko optimizma i pozitivizma nalazimo u drugom velikom parareligijskom pokretu, Teozofskom društvu koje je novembra 1875. osnovala Helena Petrovna Blavacki u Njujorku. U svojoj *Otkrivenoj Izidi* i drugim obimnim spisima ova očaravajuća i nadarena avanturistkinja pružila je modernom svetu okultističko otkrovenje na takav način da je mogao da ga razume. Moderni svet je verovao u evoluciju i, prema tome, u beskonačan progres. Gospođa Blavacki izložila je teoriju o beskonačnoj evoluciji duše kroz metempsihozu i progresivnu inicijaciju. Ona je tvrdila da je za vreme svog namenskog boravka na Tibetu primetila prvobitno, to jest azijsko, i čak nadzemaljsko otkrovenje. Ovde moram zastati da bih primetio da ako postoji išta karakteristično za istočnjačku tradiciju, onda je to upravo antievolucionističko shvatanje duhovnog života. Gospođa Blavacki je, štaviše, verovala da je neophodno da pruži pozitivne, materijalne »dokaze« koji bi supstancijalizovali teozofsko učenje, i ona je redovno »materijalizovala« poruke tajanstvenog Mahatmasa sa Tibeta. Ove poruke, premda su bile pisane engleskim jezikom i na običnom papiru, uživale su ipak ugled čvrste, materijalne činjenice i ubedile su veliki broj nesumnjivo inteligentnih ljudi u autentičnost tajne doktrine gospođe Blavacki. A to je, naravno, bilo optimističko tajno učenje, otkriveno na pogodan način optimističkom društvu: treba samo da pročitate dva toma *Otkrivene Izide* da biste postali član teozofske grupe koji će postepeno biti uveden u najdublje tajne univerzuma i svoje sopstvene besmrtne i transmigrirajuće duše. Saznali ste konačno da postoji neograničen progres i da ćete ne samo vi, već i celo čovečanstvo jednoga dana dosegnuti savršenstvo.

Ne treba da se osmehujemo dok slušamo sva ova fantastična tvrđenja. Spiritistički pokret, kao i Teozofsko društvo, izražava isti Zeitgeist kao i pozitivističke ideologije. Poreklo vrsta, *Kraft und Stoffe*, *Eseje o uporednoj mitologiji* i *Otkrivenu Izidu* nisu čitali isti ljudi, ali jedna stvar im je bila zajednička: svi su bili nezadovoljni hrišćanstvom, a neki među njima čak nisu bili »religiozni«. Zamiranjem istorijskog hrišćanstva nastao je vakuum i zbog toga su neki pokušavali da dosegnu izvor stvaralačke materije, dok su drugi pokušavali da komuniciraju sa duhovima ili sa nevidljivim Mahatmasom. Nova disciplina, istorija religija, razvila se brzo u ovom kulturnom kontekstu. I naravno, sledila je sličnu shemu: pozitivistički pristup činjenicama i traganje za izvorima, za samim počecima religije.

Opsednutost izvorima

U to vreme je sva Zapadna istoriografija bila zaokupljena traženjem izvora. »Poreklo i razvoj« nečega — to je gotovo postalo kliše. Veliki naučnici su pisali o poreklu jezika, ljudskog društva, umetnosti, institucija, indo-arijskih rasa, i tako dalje. Ovde dotičemo fascinantno i složen problem, ali ne možemo o njemu da raspravljamo. Dovoljno je da se kaže da ovo istraživanje porekla ljudskih institucija i kulturnih kreacija nastavlja i upotpunjuje prirodnjačko traganje za poreklom vrsta, biologov san o zahvatanju izvora života, nastojanje geologa i astronoma da razumeju poreklo zemlje i univerzuma. Psihološki posmatrano, ovde se može prepoznati ista nostalgija za »prvobitnim« i »izvornim«.

Maks Miler je mislio da Rg-veda odslikava prvobitnu fazu arijske religije te, prema tome, jedan od najstarijih stupnjeva religijskih verovanja i mitoloških tvorevina. Ali već početkom sedamdesetih godina devetnaestog veka francuski proučavalac sanskrita Abel Bergén je dokazao da su rane vedske himne bile proizvod visoko obrazovane i prefinjene klase ritualističkih sveštenika, a ne spontani i naivni izrazi prirodne religije. Stroga, minuciozna filološka analiza i ovaj put je raspršila radosno uverenje da je prvobitna forma religije najzad otkrivena.

Učena rasprava o vedama bila je samo epizoda u dugom i dramatičnom nastojanju da se otkrije »izvori religije«. Sjajni pisac i erudita Endrju Leng dao je presudan doprinos razaranju mitoloških rekonstrukcija Maksa Milera. Dva od Lengovih najuspešnijih dela. *Običaj i mit* (1883) i *Moderna mitologija* (1897) nastala su na osnovu članaka u kojima je on dokazao neuverljivost ideja Maksa Milera koristeći se pri tom

teorijama E. B. Tejlora. Međutim, godinu dana posle objavljivanja *Moderne mitologije*, 1898, pojavljuje se druga Lengova knjiga, *Nastanak religije*, u kojoj se odbacuje. Tejlorova teza da izvor religije treba tražiti u animizmu. Leng je zasnovao svoje argumente na činjenici da verovanje u vrhovne bogove postoji i u nekim vrlo primitivnim narodima kao što su australijanci i andamanezi. Tejlor je smatrao da takva verovanja ne mogu biti izvorna, da se ideja boga razvila iz verovanja u prirodne duhove, i kulta duhova predaka. Endrju Leng, međutim, kod andamaneza i australijskih urođenika nije našao ni obožavanje predaka, ni prirodne kultove.

Ovo neočekivano i antievolucionističko tvrđenje — da vrhovni bog ne stoji na kraju religijske istorije, već na njenom početku — nije ostavilo veliki utisak na savremenu naučničku sredinu. Tačno je da Endrju Leng nije potpuno ovladao dokumentacijom i da je u raspravi sa Hartlandom bio prinuđen da napusti delove svojih ranijih teza. On je, pored toga, imao i nesreću da je bio izvrstan i mnogostran pisac i autor, među ostalim delima, i jedne knjige poezije. A literarni darovi obično po-
 buđuju nepoverenje naučnika.

U svakom slučaju, učenje Endrju Lenga o primitivnom vrhovnom bogu značajno je iz drugih razloga. U poslednjim godinama devetnaestog veka i prvim godinama dvadesetog, animizam nije više bio smatran prvom stepenicom religije. U to vreme javile su se dve nove teorije. Njih možemo nazvati preanimističkim teorijama, jer su obe istupile s tvrđenjem da su otkrile stariji stupanj religije od onoga koji je opisan kao animizam. Prva teorija je Lengova; ona postulira veru u vrhovnog boga na samim počecima religije. U Engleskoj je ova hipoteza bila gotovo ignorisana; kasnije su je prihvatili Grebner i neki drugi kontinentalni naučnici. Wilhelm Smit, jedan od najučenijih etnologa našeg vremena, izgradio je, na žalost, od dve hipoteze o primitivnoj veri u vrhovne bogove jednu strogu teoriju monoteizma (*Urmonotheismus*). Kažem, na žalost, jer je Smit, premda je bio vrlo sposoban naučnik, bio i katolički sveštenik, te su ga naučnici sumnjičili za apologetske namere. Smit je, međutim, kao što smo već приметili, bio čisti racionalista, i pokušao je da dokaže da su primitivni narodi došli do ideje boga isključivo pomoću uzročno-posledičnog mišljenja. U svakom slučaju, dok je Smit objavljivao monumentalne tomove svog dela *Ursprung der Gottesidee*, Zapad je bio svedok najeze brojnih iracionalističkih filozofija i ideologija. Bergsonov *élan vital*, Frojdovo otkriće podsvesnog, Levi Brilova istraživanja prelogičkog, primitivnog mentaliteta, Otovo delo *Das Heilige*, kao i revolucije u umet-

nosti koje su izazvali dadaizam i nadrealizam, predstavljaju značajne događaje u istoriji modernog iracionalizma. Zbog toga je samo mali broj etnologa i istoričara religije mogao da prihvati Šmitovo racionalističko objašnjenje porekla ideje boga.

U toj epohi (približno od 1900. do 1920) dominirala je druga preanimistička teorija, učenje o *mani*, verovanju u nediferenciranu i bezličnu magijsko-religijsku silu. Na preanimističkom karakteru verovanja u *manu* insistirao je posebno britanski antropolog Maret, pokazujući da ovaj magijsko-religijski doživljaj ne pretpostavlja pojam duše, pa je to, dakle, stariji stupanj od Tejlorovog animizma.

Ono što nas u ovom oštrom suprotstavljanju hipoteza o izvoru religije interesuje jeste zakupljenost »prvobitnim«. Slično zanimanje za prvobitno javilo se među italijanskim humanistima i filozofima posle otkrića hermetičkih tekstova. Traganje za prvobitnim karakteriše aktivnost naučnih ideologa i istoričara devetnaestog veka, premda su nivo i cilj toga traganja sasvim drukčiji. Obe preanimističke teorije — ona o primordijalnoj veri u vrhovnog boga i ona o izvornom doživljaju svetog kao bezlične sile — smatrale su da su dostigle dublji nivo istorije religije nego što je to učinio Tejlorov animizam. U stvari, obe su teorije polagale pravo na otkriće samih početaka religije. Obe su, štaviše, odbacile nelinearnu evoluciju religijskog života kakva se podrazumevala u Tejlorovim hipotezama. Maret i *mana* — škola nisu bili zainteresovani za izgradivanje opšte teorije o nastanku religije. Šmit je, naprotiv, posvetio svoje životno delo upravo ovom problemu, verujući — to treba, posebno istaći — da je to istorijski, a ne prirodnjački problem. Prema Šmitu, čovek je u početku verovao samo u jednog moćnog i stvaralačkog boga. Kasnije je, pod uticajem istorijskih okolnosti, čovek zapostavio i čak zaboravio ovog jedinstvenog boga, upetljavajući se u sve komplikovanija verovanja u mnoštvo bogova i boginja, duhova mitskih predaka, i tako dalje. Premda je ovaj proces degeneracije otpočeo pre desetina hiljada godina, Šmit je tvrdio da se on mora smatrati istorijskim procesom, jer je čovek istorijsko biće. Šmit je uveo na velika vrata istorijsku etnologiju u proučavanju primitivne religije. A kasnije ćemo videti posledice ovog značajnog pomeranja perspektive.

Vrhovni bogovi i smrt boga

Vratimo se, ipak, na trenutak Lengovom otkriću primitivne vere u vrhovnog boga. Ne znam da li je Leng ikada čitao Ničea. Najverovatnije

nije. Međutim, više od dvadeset godina pre Lengovog otkrića Niče je preko svog glasnika Zaratustre objavio smrt boga. Ova Ničeova obznana, premda nezapažena za vreme njegovog života, imala je ogroman uticaj na sledeće generacije Evropejaca. Ona je oglasila radikalni kraj hrišćanstva — religije — i propovedala da moderni čovek mora da živi isključivo u imanentnom, bezbožnom svetu. Smatram zanimljivom činjenicu da je Leng, otkrivši postojanje vrhovnih bogova kod primitivnih naroda, otkrio i njihovu smrt, premda nije shvatio ovaj aspekt svoga otkrića. Leng doista zapaža da verovanje u vrhovnog boga nije baš mnogo rašireno, da je kult takvih bogova prilično siromašan, odnosno da je njihova stvarna uloga u religijskom životu vrlo skromna. Leng je čak pokušavao da nađe objašnjenje opadanja i konačnog nestajanja vrhovnih bogova i njihovog smenjivanja drugim religijskim likovima. On je smatrao da je, među ostalim uzrocima, mitološka uobrazilja drastično doprinela iskrivljavanju ideje vrhovnog boga. Leng nije bio u pravu, ali to za naš cilj nije važno. Činjenica je da je primitivni vrhovni bog postao *deus otiosus* koji se, prema verovanjima, povukao u najviša nebesa, potpuno nezainteresovan za ljudska posla. On je konačno zaboravljen. Drugim rečima, *on umire*; nije reč o tome da postoje mitovi o njegovoj smrti, već da on potpuno nestaje iz religijskog života, a potom čak i iz mitova.

Zaborav vrhovnog boga takođe označava njegovu smrt. Ničeova objava značila je nešto novo za zapadni, judeo-hrišćanski svet, ali smrt boga je izuzetno star fenomen u istoriji religija, naravno, uz sledeću razliku: da iščezavanje vrhovnog boga vodi nastajanju živopisnijeg i dramatičnijeg, mada inferiornog panteona, dok, prema Ničeovoj zamisli, posle smrti judeo-hrišćanskog boga čovek mora da živi samostalno, sam u radikalno obesvećenom svetu. Ovaj radikalno obesvećeni svet je svet istorije. Kao istorijsko biće čovek je ubio boga i posle ovog ubistva — ovog »bogoubistva« — on je prinuđen da živi isključivo u istoriji. Zanimljivo je prisetiti se ovde da je Smit, zagovornik *Urmonotheismus* teorije, mislio da zapostavljanje vrhovnog boga, i njegovo konačno smenjivanje drugim religijskim figurama, nije rezultat prirodnog, već istorijskog procesa. Primitivni čovek je izgubio veru u jednog boga i počeo da obožava mnoštvo inferiornih bogova naprosto zato što je materijalno i kulturno napredovao, što je prešao sa stupnja sakupljača hrane na stupanj zemljoradnika i stočara — drugim rečima prosto zbog toga što je stvarao istoriju.

Kod Ničea, kao i kod E. Lenga, srećemo se sa novom idejom, a to je odgovornost istorije za propadanje, zaborav i najzad »smrt« boga. Sle-

deće generacije naučnika moraće da se uhvate u koštac sa ovim novim značenjem istorije. U međuvremenu je uznapredovala disciplina uporednih religija. Objavljivano je sve više dokumenata, pisano sve više knjiga i osnovano sve više katedri za istoriju religije u celom svetu.

Jedno vreme, naročito u drugoj polovini devetnaestog veka, mislilo se da će se jedna ili dve generacije posvetiti isključivo objavljivanju i analizama dokumenata, tako da će sledeća generacija naučnika moći slobodno da izgrađuje sintetičke interpretacije. Naravno, ovo je bio samo san, premda je čak i Renan verovao u njega kada je pisao svoje delo *L'Avenir de la science*. Istorija religija, baš kao i sve druge istorijske discipline, sledila je shemu naučne delatnosti, a to znači da se sve više usmeravala na sakupljanje i klasifikovanje »činjenica«. Ova asketska smernost istoričara religije pred njegovim materijalima nije lišena veličine i ima gotovo duhovno značenje. Položaj naučnika zaronjenog u dokumenta, ponekad skoro pokopanog pod njihovom masom i težinom, može se opisati kao jedna vrsta *decensus ad inferos*: silazak u duboke, mračne, podzemne predele, u kojima se čovek suočava sa začetnim oblicima žive materije. Ovo totalno zaronjavanje u »materijale« jednako je, u nekim slučajevima, duhovnoj smrti, jer na taj način kreativnost naučnika može biti ubijena, a to je prilično žalosno.

Ovakav *decensus* je u skladu sa opštom tendencijom zapadnog duha na početku ovog veka. Psihoanalitička tehnika koju je izgradio Frojd može se najbolje opisati kao *decensus ad inferos*, silaženje u najdublje i najopasnije oblasti ljudske psihe. Kada je Jung otkrio postojanje kolektivnog nesvesnog, istraživanje ovih drevnih blaga — mitova, simbola i slika arhajskog čovečanstva, počelo je da nalikuje tehnikama okeanografije i speleologije. Kao što su ekspedicije na dna pećina ili spuštanja u morske dubine otkrili elementarne organizme odavno iščezle sa zemljine površine, tako su isto analize pretraživale forme dubokog psihičkog života koje su prethodno bile nepristupačne za proučavanje. Speleologija je biologima prikazala tercijarne, pa čak i mezozoičke organizme, primitivne zoomorfne oblike nesposobne za fosilizaciju, drugim rečima oblike koji su nestali sa Zemljine površine ne ostavivši ni traga. Otkrićem »živih fosila« speleologija je znatno unapredila naše znanje o prastarim vidovima života. Slično tome, prastari modusi psihičkog života, »živi fosili« pokopani u tmuni nesvesnog, postali su sada dostupni nauci pomoću tehnika koje su razvili Frojd i drugi dubinski psiholozi.

Moramo, naravno, razlikovati Frojdvu veliki doprinos nauci, to jest otkriće nesvesnog i psihoanalize, od Frojdove ideologije koja je samo jedna od brojnih pozitivističkih ideologija. I Frojd je živeo u uverenju da je pomoću psihoanalize dosegao »prvobitnu fazu ljudske kulture i religije«. Kao što nam je poznato, on je smatrao da je izvor religije i kulture prvobitno ubistvo, tačnije prvo oceubistvo. Prema Frojdu, bog je samo sublimiran fizički otac koga su pogubili njegovi izopšteni sinovi. Ovo čudnovato objašnjenje naišlo je na opštu negativnu kritiku i odbacili su ga svi odgovorni etnolozi. Frojd se, međutim, nije odrekao svoga učenja, niti ga je izmenio. Verovatno je mislio da je otkrio dokaze za ubistvo Boga Oca među svojim bečkim pacijentima. Ali takvo otkriće jednako je tvrđenju da su neki moderni ljudi počeli da osećaju posledice te »odluke«. Kao što se je Niče objavio trideset godina pre pojave Frojdovog dela *Totem und Tabu*, bog je umro, ili tačnije — čovek ga je ubio. Možda je Frojd nesvesno projektovao neuroze nekih svojih bečkih pacijenata u mitsku prošlost. Za »smrt boga« su znali i neki primitivni narodi, ali to je za njih značilo tajanstvenost i nepristupačnost boga, a ne ubistvo izvršeno ljudskim rukama o kakvom je govorio Niče.

Za naše istraživanje su relevantne dve strane Frojdovog dela: prvo, Frojd se usudio da ode dalje nego ijedan drugi čovek u istoriji duha, predvođen dobro poznatom žudnjom zapadnih naučnika za prvobitnim, za »izvorima«. Za njega je to značilo prodiranje u nesvesno. I drugo, Frojd je mislio da na početku ljudske kulture i institucija nije našao biološku činjenicu, već istorijski događaj, naime ubistvo oca izvršeno rukama njegovih starijih sinova. Da li se takav prvobitni događaj zaista odigrao, to je za našu raspravu beznačajno. Ono što je ovde važno jeste činjenica da je Frojd, premda je nesumnjivo bio *naturalista*, čvrsto veroval da je poreklo religije povezano sa jednim *dogadajem* — prvim oceubistvom. Ovo je značajno još i zato što su hiljade psihoanalitičara i stotine hiljada više ili manje obrazovanih zapadnih ljudi manje-više ubeđeni da je Frojdovo objašnjenje naučno ispravno.

Istoričnost i istoricizam

Tako se pokazuje da je čežnja za »izvorima« i »prvobitnim« konačno naterala zapadnog čoveka da se sretne sa istorijom. Istoričar religije sada već zna da ne može da dospe do »izvora« religije. Šta se zbilo na početku, *ab origine* — to više ne zanima istoričara religije, premda je potencijalni problem za teologa ili filozofa. Istoričar religije našao se u kulturnoj

sredini koja se potpuno razlikovala od Milerove i Tejlerove, ili čak Frejzerove i Maretove, a da to gotovo nije ni primetio. Bila je to nova sredina koju su odgajili Niče i Marks, Diltaj, Kroče i Ortega; sredina u kojoj moderan kliše nije bila *Priroda*, nego *Istorija*. Posmatrano za sebe, otkriće nesvodljivosti istorije, odnosno činjenice da je čovek uvek istorijsko biće, nije bilo negativno, ojalovljujuće iskustvo. Međutim, ova evidentna činjenica je veoma brzo utrla put nizu relativističkih i istoricističkih ideologija i filozofija, od Diltaja do Hajdegera i Sartra. Sam Diltaj je sedamdesetih godina priznao da je »relativnost svih ljudskih pojmova poslednja reč istorijske vizije sveta«.

O valjanosti istoricizma ovde nećemo raspravljati. Ali, da bismo razumeli stvarni položaj istoričara religija, moramo imati u vidu ozbiljnu krizu do koje je dovelo otkriće istoričnosti čoveka. Ova nova dimenzija, istoričnost, podložna je mnogim tumačenjima. Mora se, međutim, priznati da u izvesnom smislu shvatanje čoveka kao prvenstveno istorijskog bića duboko unižava zapadnu svest. Zapadni čovek je sebe sukcesivno smatrao božjim stvorenjem i sopstvenikom jedinstvenog otkrovenja, gospodarem sveta, tvorcem jedine univerzalno važeće kulture, stvaraoцем jedine realne i korisne nauke, i tako dalje. Sada je otkrio da je u istoj ravni sa svakim drugim čovekom, to jest da je uslovljen podsvesnim, kao i istorijom, da nije više jedinstveni stvaralac vrhunske kulture, niti gospodar sveta, i da se nalazi pod pretnjom kulturnog izumiranja. Kada je Valeri uzviknuo: »Nous autres civilisations, nous savons maintenant que nous sommes mortels«, on je izrazio Diltajev pesimistički istoricizam.

Poniženje zapadnog čoveka koje je usledilo za otkrićem opšte istorijske uslovljenosti ipak nije ostalo bez pozitivnih rezultata. Pre svega, prihvatanje saznanja o ljudskoj istoričnosti pomoglo nam je da se oslobodimo poslednjih zaostataka idealizma i verovanja u svoju polubožansku prirodu. Sada ozbiljnije uzimamo činjenicu da čovek pripada *ovom* svetu, da on nije duh zarobljen u materiji. Saznati da je čovek uvek uslovljen, znači otkriti da je on isto tako i kreativno biće. On kreativno odgovara na izazov kosmičkih, istorijskih ili psihičkih uslovljavanja. Zbog toga više ne prihvatamo naturalistička objašnjenja ljudskih kultura i religija. Da navedemo samo jedan primer: sada znamo da primitivni čovek nije imao prirodnu religiju, a činjenica je da je nije ni mogao imati. U Milerovo i Tejlorovo vreme naučnici su govorili o prirodnim kultovima i o fetišizmu, misleći da je primitivni čovek obožavao prirodne predmete. Ali obožavanje kosmičkih predmeta nije »fetišizam«. Predmet obožava-

nja nije bilo drvo, proleće, kamen, *već sveto koje se u ovim kosmičkim predmetima manifestuje*. Ovo razumevanje religijskog doživljaja primitivnog čoveka je posledica proširivanja naše istorijske svesti. U krajnjoj liniji, može se reći da je učenje po kome je čovek isključivo istorijsko biće, uprkos rizicima da zapadne u relativizam, otvorilo put novoj vrsti univerzalizma. Ako čovek sebe stvara kroz istoriju, tada je sve što su ljudi u prošlosti uradili važno za svakoga od nas. Ovo je jednako tvrđenju da zapadna svest priznaje samo jednu istoriju, Univerzalnu Istoriju, i da je prevaziđen provincijalizam etnocentrične istorije. Za istoričara religija ovo znači da on ne sme da ignoriše ni jednu značajnu formu, premda se, naravno, od njega ne očekuje da bude stručnjak za sve njih.

Na taj način su naučnici bili prinuđeni da, posle više od pola veka, odbace stari san o zahvatanju izvora religije istorijskim sredstvima i posvetili su se proučavanju različitih faza i vidova religijskog života. Možemo se zapitati: da li je to poslednja reč u nauci o religiji? Da li smo osuđeni da beskonačno radimo na svojim materijalima iz istorije religije, uzimajući ih kao puke istorijske dokumente, odnosno izraze različitih egzistencijalnih situacija u različitim vremenima? Da li činjenica da ne možemo da dosegneмо *poreklo* religije znači i to da ne možemo da shvatimo *suštinu* fenomena religije? Da li je religija isključivo istorijska pojava, na isti način kao što je to, na primer, pad Jerusalima, ili Konstantinopolja? Za izučavaoca religije »istorija« prvenstveno znači to da su svi religijski fenomeni uslovljeni. Ne postoji čist religijski fenomen — on je uvek i društveni, ekonomski, psihološki i, naravno, istorijski fenomen, zato što se zbiva u istorijskom vremenu i uslovljen je svim onim što se prethodno dogodilo. Ostaje pitanje: da li su mnogobrojni sistemi uslovljavanja samodovoljna objašnjenja jednog religijskog fenomena? Kada veliko otkriće otvori ljudskom umu nove perspektive, javlja se težnja da se sve objašnjava u svetlosti toga otkrića i na njegovom planu referencije. Naučne tekovine devetnaestog veka naterale su savremenike da sve objašnjavaju pomoću materije — ne samo život, već isto tako i duh i njegova dela. Otkriće značaja istorije početkom ovog veka podstaklo je mnoge savremene naučnike da svedu čoveka na njegovu istorijsku dimenziju, odnosno na sistem uslovljenosti u kome je svako ljudsko biće beznačajno »situirano«. Međutim, ne smemo da pobrkamo istorijske okolnosti koje ljudsku egzistenciju čine takvom kakva je i činjenicu da postoji takva stvar kao što je ljudska egzistencija. Za istoričara religije činjenica da je mit ili ritual uvek istorijski uslovljen ne

razjašnjava i samo postojanje takvog mita ili rituala. Drugim rečima, istoričnost religijskog iskustva ne ukazuje nam šta ono u krajnjoj liniji *jest*e. Znamo da možemo dospeti do svetog samo preko manifestacija koje su uvek istorijski uslovljene. Ali proučavanje ovih istorijski uslovljenih izraza ne daje nam odgovor na pitanje: Šta je sveto? Šta u stvari znači religijsko iskustvo?

Da zaključimo: istoričar religije koji ne prihvata empirizam ili relativizam nekih pomodnih socioloških ili istorijskih škola oseća se prilično frustriranim. On zna da je osuđen da radi isključivo na istorijskim dokumentima, ali u isto vreme oseća da mu ovi dokumenti kazuju nešto više od golih činjenica, da oni odslikavaju istorijsku situaciju; oseća, na neki način, da mu otkrivaju značajne istine o čoveku i njegovom odnosu prema svetu. Ali kako shvatiti ove istine? To pitanje zaokuplja mnoge savremene istoričare religija. Nekoliko odgovora je već predloženo. Međutim, činjenica da su istoričari religija *postavili ovo pitanje* značajnija je od svakog pojedinačnog odgovora. I ovog puta, kao toliko puta u prošlosti, pravo pitanje će možda udahnuti novi život iscrpljenoj nauci.

(Prevela s engleskog SLAVICA MILETIĆ)

